

Чарна Милинковић
Музеј Војводине, Нови Сад

УЛОГА ЖЕНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: Улога жене у средњовековном друштву у Србији била је слична као и у осталим земљама Европске историје. Да би се схватила њена улога и потреба за њеним постојањем и деловањем, истраживачи се позивају на својих друштвених прилика једног доба као и схватање одређеног народа. Улога жене у друштву се кроз векове мењала. Предводници таквих промена били су многи глобалнији и кружнији друштвени заокрепи и новине који су намењали темељно развоја једног народа. Жена је у свим тим променама имала већу или мању улогу. Сисци о начину живљења у средњовековној Србији не говоре искључиво о положају жене. Кроз разне законе, обичаје, историју, ми извлачимо закључке о друштвеним условима и свакодневним деловима рада. Феудално уређење, као и промена хришћанства у разне народе и њихове културе, јесте основ средњовековног друштва и без познавања њега, не може се схватити ни улога жене.

Кључне речи: жена, средњи век, феудално уређење, обавезе жене, црква, брак, просвешћеница

ДОСТОЈАНСТВО ЖЕНЕ

Многа питања су се отварају у овом сакралном животу. Кроз векове основ људског интересовања бивао је донекле исти са примесом новог које је човек у току свог развоја откривао и сазнавао. Нека питања су и даље отворена из разлога јер су јединке као основа тих питања још увек присутне и у потпуности активне.

Када се каже жена истраживање може ићи у више праваца. Појам жена садржи у себи супстанце које су истовремено различите и спојиве. Оне отварају сазнања, али пуно пута и затварају у немогућности правог поимања ствари и догађаја који нас окружују. Међутим, када се каже жена кроз време, развој и историју, тада се већ назива историографски списи који по природи ствари дају или не дају податке вредне истраживања. Развој жене као такве може се посматрати, пратити и изучавати са више страна и аспеката. Друштво које се обликовало од примитивног до савременог, условљавало је и различитост у развоју жене који се мењао у складу са етикама и нормама одређеног доба. У рукама етике и правних аката почивала је улога жене. Када дамо ближу одредницу као што је жена и феудално

уређење, тада сужавамо поље истраживања које опет по природи ствари изискује активно трагање и објективно сагледавање догађаја. Упознавајући се са основама феудалног друштва, стиче се сазнање какво је место на друштвеној лествици било додељено жени.

Интересовање за историју женског рода није мало, а ни занемарљиво. Кроз минуле векове јављали су се писци и аутори студија о женама. [Вок 2005: 19; Историја приватног живота 2001: 33] Такве студије није исписивала само женска рука у жељи да на многа отворена питања да неприкосновене одговоре. Појављују се и мушки писци који су се бавили проблематиком женског положаја у друштву као и њеног постојања уопште. Елен Ланц је у свом часопису *Жена* из 1893. године, рекла да је женско питање и мушко питање. Такво запажање одговара истини, јер историја без половине човечанства није ни пола историје. Некада је интересовање за овакву историју било минимализовано, док је данас свест о неопходности таквог историјског приступа далеко раширенија.

Када се каже средњовековна историја тежиште интересовања углавном је било усмерено ка политичкој и црквеној историји. Временом, смерница се са њих окренула свакодневници људског стварања и

начина живљења. Наравно и у стицању сазнања о приватном животу људи средњег века полазница је била политичка, културна и црквена историја.

Какав је био приватан живот и свакодневница у средњовековној Србији? Сферу приватног и јавног тешко је разлучити. Тачна је констатација Жоржа Дибија [1987: 42] да се приватно и јавно у средњем веку морају сматрати релативним и условним категоријама. Основни проблем изучавања приватног у средњовековној Србији јесте мањак писаних извора. Хронолошки гледано, средњи век почиње падом Римског царства, а завршава се географским открићима. Податке о начину живота у Србији од V до XII века готово и да немамо. Све и да узмемо констатацију да је највише писаних и археолошких података остало о друштвеној елити, владару и властели, то не би поткрепило већа сазнања о том добу када су она и у тој области фрагментована и неупотпуњена. Дакле, средњи век у Србији се може пратити у нешто бољем светлу тек по доласку на власт династије Немањић. Читајући доступна и сачувана житија, повеље и законике ми можемо осетити дух тог доба и из тог духа извучити закључке о приватном и свакодневном животу. Жена је била фактор приватног и јавног, али фактор који је у већинским околностима на друштвеној лествици био испод мушкарца који је у великом делу држао и одређивао њену свакодневницу. [Вок 2005: 32] Мало је остало присутних средњовековних података који су искључиво везани за живот жене на нашем простору. Чак и оно што наша историографија поседује, углавном се односи на жену са двора, жену неког владара, племића, на ћерку већ поменутих. Зато и у изучавању жене и њеног положаја у средњовековном друштву треба разграничити приватно од јавног, односно положај обичне жене и положај жене властелинке и племкиње. Могла би се направити посебна студија о жени са двора и о жени изван њега. Исто тако би се могла посебно изучавати жена и њено образовање; жена и брак; жена као владар, као и многе друге животне улоге везане за живот жене у заједници. Овде је циљ приказивање општих друштвених прилика у којима се развијала улога жене у средњем веку.

Враћајући се на предходан исказ, да је пре Немањићке владавине остало мало сачуваних писаних извора и да знање о свакодневном животу добијамо захваљујући археолошким открићима, треба знати

да се кроз будуће векове на тлу средњовековне Србије није много мењало. Многа документа су услед честих ратних похода била уништана. Међутим, појединости из приватног живота у средњовековној Србији нису остале у потпуности стране савременицима, јер народна традиција под турском влашћу, очувана је управо преношењем и продужавањем средњовековног начина живота. То је створило патријархално друштво које је као такво било носилац једног народа и његове културе. Из свега тога извучимо садржаје минулих времена. Управо из тих разлога ће се више пратити положај жене која је живела у последњим годинама средњег века.

„ДА ЛИ СУ ЖЕНЕ ЉУДИ ИЛИ НИСУ?“¹

Средњовековна Србија је била под сталним утицајем Византијског царства. Најбољи показатељ тога јесте прихватање православне вероисповести, преузимање многих црквених канона као и прихватање одређених грађанских и кривичних норми. Преузето је обликовала и спајала са својим обичајима и правима и на такав начин стварала српско законодавство. У Србију су стизали и утицаји католичког запада и то преко Дубровника, Котора и других приморских градова до Улциња који су били под управом српске, немањићке државе. Утицаји као и страни обичаји поменутог истока и запада у средњовековној Србији су стизали и преко бракова владарских породица. На основу разних, како спољашњих тако и унутрашњих, утицаја стварани су закони кроз које можемо да сагледамо и положај жене и њена права у средњовековном друштву.

Карактеристика тадашњег друштва јесте сталешка подела, тачније феудално уређење. Поред грубе спољашње поделе на феудалца и кмета или владајућег и потчињеног, постојала је и унутрашња подела која се односила на полове и њихова права. Постављањем питања зашто је жена у највећем случају била та која је на друштвеној лествици била испод мушкарца, одговор се може наћи у тадашњим схватањима друштва.

Друштво средњег века како у Србији тако и другим земљама Европе било је заокупљено хришћанством. Кроз норме светих отаца и њиховог тумачења Библије као најсветије књиге стварани су погледи на свет уопште. Жена је на својим плећима носила првобитни људски грех, тачније Евин грех

због којег је људски род био протеран из раја. Зато се на жене гледало са подозрењем и неповерењем. Оне су биле те које су већим делом узроковале невоље и несреће, јер су по тадашњим схватањима, више биле у рукама Сатане. Са друге стране, жене су физички биле слабије од мушкараца, а и склоније блудним радњама. Представљале су велику опасност за мушки род јер су имале могућност да их својим блудним радњама раслабе и телесно и духовно. У једном хиландарском зборнику из XV века записано је следеће: „нема главе као што је глава змије, и нема зла као што је зло жене“. [Приватни животи у српским земљама средњега века 2004: 326] Мушкарци су осећали слабост у присуству жене, због тога су је кротили законским прописима и правима. Крајем средњег века јавили су се многи писци који су покушавали да унизе, али и узвисе њено постојање. Нису сви мушкарци писали о женама на исти начин. Било је оних који су устајали у одбрану женског рода. Са друге стране многе су писале о својим врлинама и вредностима сопственог постојања. Највећим делом биле су грешка природе и коришћене су за продужавање људског рода. Наравно било је и оних који су сматрали да су жене подједнако рационалне као и мушкарци, а да је порођајни бол пре свега доказ њихове снаге. Таквих писаца у средњем веку је било јако мало. Један филогини језуита написао је: „Назив хомо изведен је од речи хумо, што значи земља, па стога жена не може бити човек нити се тако звати, јер није настала од земље, већ од витког ребра“, или, „жене (на рачун порођаја) желе да постану људи“, затим, „...и животиње рађају уз бол, па их то не чини људима...“. [Вок 2005: 21]

Ако се окренемо и погледамо средњовековну Србију не можемо наћи писце који су се бавили овако искристалисаним темама. Међутим, постоје канони, закони, житија, правни извори и повеле из којих извлачимо однос према женама. Треба нагласити да у средњем веку на жену није гледано само кроз Еву и њен почињен грех у Еденском врту. Дата је могућност испуљења греха кроз лик и побожност Жене која је родила отелотворење овога света, Исуса Христа. Реч је о Дјеви Марији, односно Богородици која је у исто време и као девојка и жена била оличење најчистијег, најкроткијег. На њу такву требало је да се угледају остале жене и да кроз њено постојање траже испуљење душе и тела.

Према средњовековним схватањима жена је служила мушком полу као дружбеница, неко ко је учествовао у свакодневним активностима и ко је на свет доносио децу као наследнике њихових отаца. [Delimo 1982: 234, 236–237] Жена као девојка је била под влашћу оца или брата, а као удата под влашћу свога мужа. То значи да су жене заступали мушкарци и да су из тог разлога изузете из директног учествовања у јавном животу. Једини случај када је жена била изједначена са мушкарцем јесте ако је седела на владарском трону. Зато се жене средњовековне Србије могу поделити на две категорије: слободне и зависне. У прву категорију су спадале властелинке и жене из градова, а другу жене кметови и оне које су живеле на селима. [Динић-Кнежевић 1999: 189] Наравно, владарке су биле категорија за себе.

ДУЖНОСТИ И ОБАВЕЗЕ – СЛОБОДЕ И ЗАБРАНЕ

Слободне жене.

Мушкарци су свој статус у друштву изграђивали на основу професионалних дужности. Жене су своје обавезе стицале у зависности од свог положаја, односно породичног или брачног статуса. [Динић-Кнежевић 1974: 31]

О свакодневним дужностима властелинки има мало сачуваних података. Наравно изузетак чине оне које су биле жене или ћерке владара или облачних господара. Такве су учествовале у власти и у доношењу важних одлука. Дизале су са својим мужевима задужбине, имале право потписа важних докумената. По правилу оне су биле способне, писмене и образоване. То је важило и за остале племкиње као и за богате грађанке и оне које су потицале из трговачког слоја. [Blehova-Čelebić 2002: 76] У средњовековној Србији познате феудалке и владарке биле су: краљица Јелена, жена краља Уроша, царица Јелена, жена цара Стефана Душана, Гоислава, жена Војислава Војиновића, кнегиња Милица, [Пурковић 1996: 83–99] жена кнеза Лазара Хребелановића, која је добила и епитет „мужеумна“, [Константин Филозоф 1970: 54; Михаљчић 1984: 58; Пурковић 1996: 89] Мара, жена Вука Бранковића и кћи кнеза Лазара и кнегиње Милице, царица Мара, жена султана Мурата II и ћерка деспота Ђурђа Бранковића, монахиња Јефимија. Какво су образовање поједине племкиње и владарке имале указују речи архиепископа Данила II који је за краљицу Јелену, жену

краља Уроша I, рекао да је познавала све књиге које су писане и састављане по њеној наредби. [Vle-hova-Čelebić 2002: 112]

Богатије грађанке и властелинке су се бавиле привредним пословима, давањем и узимањем земље у закуп, као и зеленаштвом које је међу њима било доста распрострањено и присутно. [Радојчић 1962: 55–56, 86, 90] Познато је да су се укључивале и у трговину. Ако је жена била удовица, онда је имала право да ради као пиљарица (франгарица). Иако ретко, жене се јављају и међу занатлијама. Од занимања помињу се лојанице (она која се бави изработом свећа), свилопреле, оклопарке, опанчарице.

Зависне жене.

Активности зависних жена које су живеале на селу сводила се, превасходно, на бригу о кући и деци. Учествовале су и у пословима свог мужа помажући му при раду. Обрађивале су што своју, што властелинову земљу. У кући господара су обављале послове око прераде вуне и лана, а учествовале су и у мешању и прављењу хлеба.

Робиње.

У средњовековној Србији робом се постајало или рођењем или током живота. Рођењем подразумева да је дете било плод ванбрачне везе, односно везе робиње и слободног човека или ако је у браку један од супружника био роб. Током живота робом су могле постати ослобођене слушкиње које због материјалних потешкоћа нису имале могућност самоиздржавања, те су залагале себе или своју децу. [Бубало 1999: 622–625] Жене слушкиње или робиње су, као што и сам назив указује, опслуживале своје господаре, а за узврат су добијале храну, одећу, понекад плату и мираз при удавању. Многе слушкиње су спас тражиле у бежању, покушавајући да се на такав начин ослободе грубог и тешког начина живота. [Динић-Кнежевић 1995: 55]

Брак.

Девојке су рано ступале у брачне везе у средњем веку. Бракове су склапале породице младеца. Није брак увек имао значење као што је оно створено у позном средњем веку, које се махом задржало и до данашњих дана. До стварања аутокефалности цркве, углавном су то били невенчани бракови. Доласком династије Немањић на власт, радом св. Саве и његовог свеопштег залагања око продуховљавања народа, уведена је модерно речено институција брака. Наравно, као модел послу-

жило је византијско законодавство. Од тог времена, брак прелази у надлежност цркве и постаје једна од црквених светих тајни. Жичка повеља краља Стефана Радослава је била главни правни акт која је у то време дефинисала црквени брак. [*Приватни живот у српским земљама средњег века* 2004: 336–337] На њу су се касније довели остали закони, међу којима је најпознатији био Законик цара Душана. По православном канонском праву, жене су најраније у брак ступале са 12 година, а мушкарци са 14. Ако би се којим случајем десило да млада ступи у брачну везу малолетна, тада би до пунолетства боравила у свекрвиним одајама. Једна особа се могла највише три пута удавати или женити. Синоними за склапање брака у средњем веку су били женити се за мушкарца и (о)мужити се за жену. Сам чин венчања је обављао свештеник, док је свадба подразумевала неку врсту ритуала који је представљао обичајно право. Наравно, при склапању брака увек се гледало да младенци буду припадници истог друштвеног слоја. Племићи су склапали бракове између себе, јер би на тај начин неговали и чували свој привилеговани друштвени положај. Крајем средњег века је донесен закон који се односио на бракове између племића и обичних грађанки. Ако би до таквог брака дошло, племић би губио своју титулу и социјални статус. Слично је било са браковима између католика и православаца. Душановим закоником, такви бракови су били забрањени, осим ако мушкарац не промени веру. [Пурковић 2002: 49–64]

Конзумација брака је подразумевала успостављање сексуалних односа. Склапањем брака, сексуални однос је постајао модерно речено легалан без призвука забране. Ако до поменутог не би дошло, брак се могао окончати јер није испунио своју главну обавезу – рађање деце. О важности рађања деце говори српски медицински кодекс из Хиландара који указује на битност мушке импотенције, као и улози женских репродуктивних органа. Када би жена добила менструацију важила је за нечисту, јер је тиме показивала неуспех при зачећу детета. [Катић 1958: 127–132] Улога мајке је жени отварало врата при добијању извесних права, с обзиром да је у средњем веку у много чему била знатно обесправљена.

Друго лице брака била је прељуба која је карактерисана као телесни грех. Сматрало се да је до

прељубе доводило постојање праве љубави између две особе. Љубав, као духовни и телесни осећај, у споменутом контексту у средњем веку се није вредновала јер су бракови били унапред уговорани од стране родитеља и склапани из личних интереса. То што се на љубав тако гледало, не значи да се о њој није писало и певало. Они који су због љубави имали храброст да прекрше норме и правила тадашњег друштва су окарактерисани као непоштоваоци родитељске воље. Такви бракови су били нелегални и недозвољени.

У средњем веку у Србији је заступљен и термин разлучити се мужу од жене и жени од мужа, што је у модерном изражавању значило развод брачне везе. Бракови су се разводили судским путем и правило је важило за све друштвене сталеже.

Проституција.

Ноћу, на улицама од женског света у средњовековној Србији, могле су се само видети крчмарице и проститутке. Жене које би телесно згрешиле или оне које су се бавиле проституцијом су заједничким именом ослобљаване као јавне жене (*publice meretrices*). Проституција је означавала пружање сексуалних односа за новац или неку другу врсту надокнаде. [*Приватни живот у српским земљама српској средњој веку* 2004: 338] Проститутке су редовно посећивале крчме, тако да су таква места била веома несигурна и поприште блуда и неморала. Не може се са сигурношћу износити закључак да су крчме биле нека врста каснијих бордела, односно јавних кућа, али поседовање истих је од стране цркве сматрано грехом. Нема пуно сачуваних података који се односио на живот проститутки у Србији у средњем веку. Да је проститутки било, то је сигурно и против такве појаве друштво се борило стварањем јаким патријархалних основа, обичаја и веза.

Сличну ситуацију су имале и друге земље средњовековне Европе, које су са политичким и културним променама покушавале да пронађу модел којим би се руководили приликом истребљивања проституције као социјалне појаве. Наравно, проституција је толерисана, али је сматрана неморалним занимањем. Средином XV века многи гласови се дижу против блудних занимања. У томе је предњачила католичка црква, као и разни песници и писци. Куга, сифилис, црквене реформе, турска освајања, све је то довело до промене друштвене климе. Прве на удару су биле жене проститутке.

ЗАКЉУЧАК

Много је написаних и сачуваних расправа и списа о разликама између мушкараца и жена. Многе говоре о правима и ускраћивањима истих. Много је постављених питања о мушкости и женскости. Различити су одговори и ставови о томе какве жене јесу, нису или би требало да буду. Свако време и епоха носи своје карактеристике и обележја. Што се више спуштамо и задиremo у прошлост гласова жена има све мање, али и оно што постоји представља битан извор о томе шта је и на каквој лествици одређеног друштва била положена женска улога. Колико разлика између полова заиста постоји и колико су те разлике премостиве или не, јесу мисли и тезе које и данас испуњавају многобројне ступце и јавне расправе. Треба схватити и прихватити да сваки период има своја поимања друштвених токова. Те токове не треба осуђивати или уздизати под утицајем савремених догми, него их треба гледати онако какви су они заиста били. Продрети у срж једног друштва, сачувати га и не укаљати га модерним схватањима јесте обавеза коју треба поштовати и којој треба стремити.

НАПОМЕНА

¹ Гизела Бок је цело поглавље посветила филозофском тумачењу и обрађивању питања да ли су жене биле прихватане у друштву као људи или не у периоду од касног средњег до XIX века. Наводи многобројне писце дела који су се бавили сличним питањима и који су били савременици збивања која су уско везана за тему. [Бок 2005: 15–33]

ЛИТЕРАТУРА

- Блехова-Челебић, Ленка. *Жене средњовековној Косовој*. Подгорица 2002.
- Делимо, Жан. *Свирах на зајадугу*. Врњачка бања 1982.
- Дибби, Жорж. *Видез, жена и свештеник*. 1987.
- Динић-Кнежевић, Душанка. *Дубровник током средњег века*. Нови Сад 1995.
- Динић-Кнежевић, Душанка. *Историја приватног живота*. Приредили Филип Аријес, Жорж Дибби. Књ. 2. Београд: Слио, 2001.
- Константин Филозоф. *Живот господина Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, Стара српска књижевност*. Књ. 3. Нови Сад–Београд, 1970.
- Катић, Р. *Медицина код Срба у средњем веку*. Београд 1958.
- Михаљчић, Раде. *Лазар Хребелановић. Историја, култ, предање*. Београд 1984.
- Пурковић, Миодраг. *Принцезе из куће Немањић*. Београд: Пешић и синови, 1996.
- Пурковић, Миодраг. *Авињонске папе и српске земље*. Горњи Милановац 1958.
- Пурковић, Миодраг. *Кћери кнеза Лазара*. 2. изд. Београд: Пешић и синови, 1996.
- Приватни живот у српским земљама средњег века*. Приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић. Београд: Слио, 2004.
- Вок, Gizela. *Жена и историја Европе*. Prevela sa nemačkog Ljubinka Milenković. Beograd: Clio, 2005.
- Лексикон српског средњег века*. приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999.

Čarna Milinković

ROLE OF WOMEN IN MEDIEVAL SERBIA

Summary

The role of women in medieval society in Serbia was similar to the role of women in other European countries at the time. In order to understand women's role and need for their existence and function, the starting point should be the general social circumstances of an era, as well as the understanding of a particular nation. The role of women in society has changed over centuries. The drivers for these changes were global and larger social turns and novelties, which influenced the development rate of a nation. Women played important or less important role in all of these changes. The documents on the way of living in medieval Serbia do not solely reveal the status of women. We can draw conclusions on social progress and everyday division of labour through various laws, charters and biographies. Feudal system together with the advancement of Christianity in various nations and their cultures form the pillars of medieval society, thus without knowing them neither can the role of women be understood.